

Az elszalasztott lehetőség

Molnár Judit: Zsidósors 1944-ben az V (szegedi) csendőrkerületben. Budapest, Cserépfalvi 1995. 223 p. (Scientia Hungariae)

Molnár Judit a szegedi csendőrkerület 1944-es, a zsidó lakosság gettóba zárásával és deportálásával kapcsolatos iratait dolgozta fel. A kötet egy historiográfiai áttekintés után öt fejezetre oszlik; a fejezetek a Horthy-korszak zsidóellenes intézkedéseit, a német megszállás utáni rendeleteket, a gettók és a gyűjtőtáborok felállítását és a deportálást, végül a mentesítési ügyeket tárgyalják. A kötetet két epilógus zárja; a másodikban a terület felelős hivatalnokainak és rendőri-csendőri tisztjeinek népbírósági ítéleteit ismerteti a szerző. Molnár Judit célja a csendőrkerületben történtek rekonstruálása volt, valamint a hatóságok választási lehetőségeinek kimutatása.

Véleményem szerint a szerző két dolgot nem tisztázott. Az egyik az, hogy munkáját csak a szűken vett szakma (tehát a Holocausttal foglalkozó történészek) vagy az érdeklődő, de előismeretekkel nem szükségszerűen rendelkező olvasók részére szánta. Ha az utóbbi volt a célja, akkor több dolgot jobban meg kellett volna magyarázni. Például lábjegyzetben utalni lehetett volna arra, hogy mi az a Birodalmi Biztonsági Főhivatal, mi az a IV. B/4. alosztály, és miért volt fontos, hogy annak vezetője, Adolf Eichmann Magyarországra érkezett (akiről egyébként szintén nem tudunk meg semmit, pedig egy lábjegyzetet megérdemelt volna, ő is, és a pere által kiváltott vita is [34]). Ugyancsak érdemes lett volna megmagyarázni, hogy mi a különbség a gettó és a gyűjtőtábor között, mert ez jelentősen megkönnyítette volna az olvasást. Nem volt célszerű a bevezetés első két bekezdésében rögtön a zsidótanácsok problémájára utalni, mert nem biztos, hogy a kérdés jelentősége érthető annak is, aki nem ezzel foglalkozik.

A másik tisztázatlan kérdés, hogy Molnár Judit helytörténeti munkának szánta-e írását, vagy az országos képbe próbálta-e belehelyezni a vizsgált terület eseményeit. A bevezetőből úgy tűnik, az előbbi volt a célja. A dolgozatban viszont országos hatású törvényeket és rendeleteket, valamint egyéb országos eseményeket ismertet; gyakran elmulasztja azonban megvizsgálni, hogy az ismertett esemény milyen kapcsolatban áll a vizsgált területtel. Például említi a szerző a kamenyec-podolszkiji mészárlásokat (30-31) de azt nem jelzi, van-e adat arra, hogy erről a területről is vittek el „hontalan” zsidókat. A gyűjtőtáborokról és deportálásról szóló fejezetben ír arról, hogy Kárpátalján már a központi rendelet előtt intézkedtek a zsidók gettóba zárásáról (130); ennek nincs köze ehhez a területhez, példaként, ha szükséges, elég lett volna lábjegyzetben utalni rá. A németek munkaerő-igényléséről szóló részokről sem derül ki, hogy volt-e hatása erre a területre (131-132). Szerencsésebb lett volna, ha az országos összefüggések rövid összefoglalása után azok helyi hatását próbálta volna minél pontosabban kimutatni.

Az általános problémák után a tanulmány egyes részeire térek rá.

A dolgozat leggyengébb része a historiográfiai bevezető. Ez a magyar Holocausttal foglalkozó művek időrendi áttekintését tartalmazza, néhány kötet - elsősorban Lévai Jenő és Randolph L. Braham - egyes tévedéseinek korrigálásával. A Holocaust nemzetközi irodalmából a kötetet szerző, csupán Raul (s nem Raoul) Hilberg és Hannah Arendt műveire utal, ami akkor sem elegendő, ha csupán a magyar esemé-

nyekkel kapcsolatos irodalmat akarta áttekinteni. Az időrendi tárgyalás helyett célszerűbb lett volna a problémaközpontú megközelítés, ami a Holocaust jelenség által felvetett és a szakirodalom által tárgyalt kérdések köré csoportosította volna az eltérő véleményeket (például a Holocaust jellegéről, a zsidó tanácsok szerepéről, a közigazgatás és az egyházak szerepéről stb. folytatott viták). Ez lehetőséget adott volna arra, hogy a szakirodalom pusztán megemlékezésén és egyes ténybeli tévedések korrigálásán túl a szerző érdemi véleményt is alkosson. Ugyancsak lehetőség nyílt volna a magyar Holocaust által felvetett speciális problémák jelzésére és elemzésére. Az anyag tematikus bemutatására helyenként kísérletet tett a szerző: a zsidó tanácsok esetében (9), a magyar áldozatok számáról (12) és a német megszállásról (15) folytatott vita esetében, ezt azonban következetesebbé lehetett volna tenni. A kronologikus tárgyalásnál még az is jobb lett volna, ha legalább a különböző műfajú írásokat (történeti feldolgozások, elemző-elméleti munkák, visszaemlékezések, forrásközlések) együtt tárgyalja a szerző, így azok azonos és eltérő problémafelvetésére felhívhatta volna a figyelmet.

A historiográfia felsorolás-jellegéből súlyos aránytalanságok következtek. Bibó István 1948-as tanulmánya például mindössze két sort kapott, amiből megtudjuk, hogy fontos az írás, de hogy miért az, az nem derül ki. A tanulmány további részében idézeteket olvashatunk a Bibó-tanulmányból, azonban Bibó szemléletének főbb elemeit érdemes lett volna kiemelni.

A kötetre az időrendi tárgyalás jellemző. A bevezetőben említett Hilberg-mű azonban már 1961-ben megteremtette a Holocaust-kutatás fogalmi kereteit. A historiográfiai bevezetés nem reagál arra, hogy Hilberg a megsemmisítés folyamatát egymást követő és egymásból következő lépcsőkre bontotta fel. (Érdekes módon a hilbergi szakaszolás a kötet végén található angol nyelvű összefoglalásban egy bekezdést is kapott (222); az angolul nem olvasók is megérdemelték volna legalább ennyit a bevezető részben.) A feltárt tényanyag feldolgozási módszere viszont arra enged következtetni, hogy Molnár Judit nem fogadja el a hilbergi sémát; ezt azonban jelezni kellett volna.

Az Antiszemitizmus Magyarországon a német megszállás előtt - elég megtévesztő - címet viselő fejezetben a Horthy-korszak zsidóellenes törvényeiről és egyéb intézkedéseiről kapunk képet. A zsidótörvények tárgyalásánál hiányzik annak kiemelése, hogy nem csupán a gazdasági lehetőségeket korlátozta az első két zsidótörvény, hanem a zsidónak minősítettek politikai jogait is. A szerző csupán a törvényhatósági bizottságokból való kizárásukat említi, a második zsidótörvény azonban a zsidók országgyűlési választójogát is különböző feltételekhez kötötte, melyek nagyrészt teljesíthetetlenek voltak. Ezt a súlyos jogsérelmet egyáltalán nem említi a szerző. Hivatkozik a zsidótörvények gazdasági korlátozó intézkedéseire, azonban e törvények helyi végrehajtásának leírása és a vizsgált területek zsidóságára gyakorolt hatásának kimutatása teljesen hiányzik; a szerző csupán azt jelezte, hogy a nem zsidóknak gondot okozott az utánpótlás biztosítása (29).

A következő fejezet időrendi sorrendben ismerteti a megszállás utáni rendeleteket. Érdemesebb lett volna csoportosítani a rendeleteket (például foglalkozási korlátozások, a mozgásszabadságot korlátozó rendeletek, vagyonjogot sértő rendeletek stb.), mert így áttekinthetőbb lett volna ez a rész. Egy esetben azonban még az időrendtől is eltér a szerző: a zsidók összeírását elrendelő 6136/1944. B. M. res. rendeletet - ami április elején keletkezett, tehát a legkorábbi rendeletek egyike volt-, csak az alföldi gettókat, azon belül

a hódmezővásárhelyi helyzetet leíró részbe ékeli be (112-114), ahová sem időrendben, sem tartalmilag nem illik. Noha e területen, mint a dolgozatból kiderül, csak kevés ilyen névjegyzék maradt fenn, biztosan tudható, hogy ezt az összeírást mindenütt elvégezték még április folyamán, és ezek az összeírások attól kezdve a zsidó lakosság ellenőrzésének legfontosabb eszközei voltak, például a megkülönböztető jelzés viselésének ellenőrzésére tartott razziák (46-48) alatt is.

Fontos a szerző azon megállapítása, hogy voltak olyan tisztségviselők, akik az országos rendeleteket megelőzve adtak ki rendeleteket (41-45, 56-57). Az országos rendeletek helyi végrehajtásának leírása azonban néhol hiányérzetet kelt. Így például a zsidó üzletek lezárásáról csak jánoshalmi és szegedi adatok olvashatók (53), pedig a vizsgált terület jóval nagyobb. Ha esetleg nem maradt fenn több ezzel kapcsolatos irat - amit egyébként valószínűtlennek tartok -, akkor azt jelezni kellett volna.

Ugyancsak ebben a fejezetben olvasható a közigazgatási rendszer szervezete (37-38), illetve a német megszállás utáni személycserék, a polgármesteri, alispáni és főszolgabírói személycserék kérdése (39-41). A főispánok leváltásáról a szerző azonban csak később szól (76-78). Szerintem célszerűbb lett volna a közigazgatás bemutatása után a helyi tisztségviselőket ismertetni, a megszállás utáni személycseréket így egy helyen tárgyalni.

Az utolsó három fejezet (a terület zsidóságának gettóba zárása, a gyűjtőtáborok felállítása és a deportálás, valamint a mentesítési ügyek tárgyalása) a kötet legjobb és a magyar Holocaust további tárgyalása szempontjából legjelentősebb része. A levéltári források és a korabeli sajtó anyagának felhasználásával Molnár Judit több helyen pontosította a szakirodalom által eddig ismert adatokat. Figyelmet érdemelnek az egyes városok „gettó rendeletei”. A ténybeli újdonságon túl fontos, hogy a szerző kimutatta, hogy a hivatalnokok számára volt lehetőség a rendeletek végrehajtása módjának megválasztására, így a humánusabb eljárásra is (66-70, 109-111, 114-115, 119-120, 128). Ezzel a bevezetőben megjelölt célt elérte a szerző.

Érdekes kiemelni a helyi zsidó tanácsok működésének kérdését. Az angol nyelvű összefoglaló állításával (223) ellentétben, meglepően sok irat maradt fenn, ami lehetővé teszi a tanácsok működésének jellemzését és értékelését. A tanácsok egyrészt - emeli ki a szerző - petíciókkal próbálták meg a helyi hatóságokat humánusabb eljárásra bírni (83, 124-125, 126); másrészt a rendeleteket ellenkezés nélkül végrehajtották (86-87, 100). A tanácsok működésének értékelése azonban ellentmondásos. Szemükre veti a szerző, hogy nem vették tudomásul, hogy itt nem hosszú távú intézkedésekről van szó a gettó felállításakor (83); egy másik petíció érvelését pedig, ami a szegedi zsidók hazaszeretét bizonygatta, hibás helyzetértékelésnek tartja (124-125). A petíciók benyújtásából ugyanakkor azt a következtetést vonja le, hogy mégiscsak a közösség sorsán akartak ezzel segíteni (127). Az események ismeretében naivnak tűnhetnek ezek az iratok; azonban ha akkor elfogadták volna a zsidó vezetők, hogy nincs értelme bármit tenniük, mert úgymint csak ideiglenes minden, akkor átvették volna megsemmisítőik logikáját. Miért hajtották végre a tanácsok ellenkezés és késleltetés nélkül? Molnár Judit szerint nem kizárt, hogy ezzel a zsidó vezetők „saját sorsukat, helyzetüket remélték javítani” (126). Szerintem ez az állítás így nem tartható, ha volt személyes érdekük a zsidó tanácsok tagjainak a rendeletek végrehajtásában, az annyi volt, hogy bármi rendbontás és engedetlenség esetén valószínűleg ők lettek volna az elsők, akiket felelősségre vonnak. Raul Hilberg szerint az enyhítés és az engedelmisség a zsidók két jellemző reakciója az

üldözésre már évszázadok óta. A Holocaust során azonban ez a két régi reakció járt katasztrofális következményekkel.

A tanulmány több helyen idézi Hamvas Endre csanádi püspök leveleit, beszédeit, kiállítását az üldözött zsidókért. Hamvas tevékenységének összefoglaló elemzése és értékelése azonban hiányzik. Nem kap hangsúlyt az, hogy Hamvas egyike volt azon keveseknek, akik megpróbáltak tenni valamit; hangsúlyozni kellett volna, hogy egyházának sem ez volt a jellemző magatartása. Hamvas június 25-i beszéde például csak a gyűjtőtáborokról és deportálásról szóló fejezet nyitóidézeteiként szolgál (129), holott az a beszéd a magyar katolikus egyház és a Holocaust történetének egyik legjelentősebb dokumentuma. A dolgozat nem vizsgálja, hogy a többi, ezen a területen működő keresztény egyházi vezető hogyan viszonyult a zsidóüldözéshez. A Holocaust magyar szakirodalmában hagyománya van a *Zsidósors* kezdetű címadásnak. Ez a kötet is ezt a hagyományt folytatja; szemléletmódjában a Holocaust történetét kizárólag a végrehajtó apparátus szemszögéből vizsgáló történeti iskolához tartozik. Az áldozatokról, a terület zsidónak minősített lakóiról azonban nagyon keveset tud meg a kötet olvasója. A megszállás előtti törvényeket ismertetve szól röviden a szerző a szegedi zsidóság történetéről, valamint a szegedi, kecskeméti és hódmezővásárhelyi zsidóság demográfájáról (19-22). De még a demográfiai áttekintés sem öleli fel az egész területet; a zsidó közösségek más jellemzői pedig említést sem nyertek. Lehetett volna utalni e közösségek kulturális és társadalmi életére, így világossá vált volna, hogy a puszta emberéleteken túl mi pusztult még el. Az áldozatokat figyelmen kívül hagyó szemléletmód feltűnő példája, hogy a szerző megjegyzi: „valószínűleg sokan köszönhetik életüket Losonczy Endre tanácsnoknak, aki értesítette a város (tudniillik Újvidék) zsidó lakosságát az összegyűjtési tervről” (66). Nem tudjuk viszont meg, hogy ez az értesítés hogyan mentett meg emberi életet, vagyis mit csináltak azok a zsidók, akikhez ez az értesítés eljutott, annak érdekében, hogy életben maradjanak. Ugyancsak ebből a szemléletmódból ered, hogy a munka végén csak a zsidó *áldozatok* számát közli a szerző (178), arról, hogy hányan jöttek haza, a túlélők hogyan próbáltak magukra találni, nincs szó. Ennek a kérdésnek a vizsgálata különösen indokolt lenne, hiszen innen a vonatok egy része Ausztriába ment, így minden bizonnyal nagyobb a túlélők száma.

A Holocaust története elválaszthatatlan a nem zsidó környezet felelősségének kérdésétől. Molnár Judit azonban csak a végrehajtó apparátus szerepét vizsgálja. A nem zsidó környezet egészének a reagálását, részvételét az eseményekben nem vizsgálja. Két dolgot érdemes lett volna megnézni. Egyrészt a zsidó emberek mentésére tett kísérleteket, vagy azok hiányát, másrészt pedig a „végső megoldásból” nyert anyagi haszon kérdését. Utóbbira helyenként utal a szerző, elsősorban a zsidó lakásokkal kapcsolatban (81, 175-176), azonban ezek rendszerezett feldolgozása hiányzik.

Az összegyűjtött tényanyag mennyiségét tekintve Molnár Judit a kutatás célját elérte. Kutatásai nyomán sikerült az V csendőrkerület történetét rekonstruálnia, mely jelentősen hozzájárul a Holocaust magyarországi eseményeinek feltárásához. Csak sajnálni lehet, hogy a feldolgozás színvonala egyenetlen: az elsősorban levéltári forrásokra alapuló fejezetek esetében a legjobb, a zsidórendeleteket, illetve a korábbi zsidótörvényeket tárgyaló fejezetekben kevésbé összefogott. Az olvasást nehezítik a néhol indokolatlan témaváltások és fejezeten belüli következetlenségek. Ha valóban csupán helytörténeti munka elkészítése volt a cél, még ezek sem túlságosan súlyos problémák. Azonban a téma lehetőséget adott volna arra, hogy a Holocaust-jelenség

egyediségéből következő problémákat a szerző helyi mélyfúrással közelítse meg, és ezzel a munkát hozzákapcsolja legalább a magyar, de akár a nemzetközi Holocaustkutatás kérdésköréhez. Varga László a könyvhöz írt ajánlásában reményét fejezte ki, hogy „e munka kihívás lesz a hazai történettudomány képviselői számára, s sorra megszületnek a többi csendőrkörület sorsát bemutató feldolgozások”(8).

Kétséges azonban, hogy kizárólag helytörténeti jellegű, az országos intézkedéseket a helyi közösség vonatkozásában is csupán a gettók és a deportálás összefüggésében tárgyaló, a Holocaust-kutatás eddigi elméleti eredményeihez nem kapcsolódó feldolgozásoknak hosszú távon van-e kifizetésük.

Berkes Tímea